

The Ethical System in the Thoughts of the Supreme Leader, with Emphasis on Practical Foundations and Social Applications

Akram Salehi / Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Shahid Madani University

Received: 2024/11/09 - Accepted: 2025/01/25

akram.salehi@azaruniv.ac.ir

Abstract

Ethics is the most critical component of any cultural and social system and a fundamental factor in guiding and elevating Islamic societies. The primary focus of this research is to examine the ethical system within the intellectual framework of the Supreme Leader. Identifying the characteristics and components of ethics in his thoughts can pave the way for formulating macro policies and achieving a model of Islamic progress. For this propose, first the role of ethics in Islamic culture and civilization, along with its effects as objectives is explored. Then, the principle of "purification and refinement" is analyzed as the most important foundation, followed by the practical applications of ethics at individual, social, and governmental levels. Using qualitative content analysis of the Supreme Leader's speeches, the study demonstrates that ethics in his thoughts transcends individual values, constituting a social necessity and obligation for realizing the goals of the Islamic system. Ethics is presented as the foundation of social justice at the national level, a factor in the continuity of the Islamic Revolution, and the basis for establishing a new Islamic civilization globally. Additionally, the implementation of applied ethics in personal lifestyles and the alignment of ethical values in social spheres such as education, politics, and economy are emphasized.

Keywords: ethical system, purification, applied ethics, Supreme Leader.

تبیین نظام اخلاقی در اندیشه مقام معظم رهبری با تأکید بر مبانی عملی و کاربردهای اجتماعی

akram.salehi@azaruniv.ac.ir

اکرم صالحی / استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه شهید مدنی

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹ - پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۶

چکیده

اخلاق مهم‌ترین بخش هر نظام فرهنگی و اجتماعی و عاملی بنیادین در هدایت و اعتلای جوامع اسلامی است. مسئله اصلی این پژوهش بررسی نظام اخلاقی در منظومه فکری مقام معظم رهبری است. دستیابی به شاخص‌ها و مؤلفه‌های اخلاق در منظومه فکری ایشان می‌تواند امری در تدوین سیاست‌های کلان و دستیابی به الگوی پیشرفت اسلامی راهگشا باشد. بدین‌روی ابتدا جایگاه اخلاق در فرهنگ و تمدن اسلامی و آثار آن به مثابه اهداف بررسی شده، سپس مؤلفه «تزکیه و تهذیب» به مثابه مهم‌ترین اصل و درنهایت، مبانی کاربردی اخلاق در سطوح فردی، اجتماعی و حکومتی تحلیل شده است. پژوهش با بررسی بیانات مقام معظم رهبری به روش «تحلیل محتوای کیفی» انجام شده و نشان داده که اخلاق در اندیشه ایشان فراتر از یک ارزش فردی، ضرورتی اجتماعی و الزام‌آور برای تحقق اهداف نظام اسلامی است. اخلاق به منزله پایه عدالت اجتماعی در سطح ملی و عامل استمرار انقلاب اسلامی و بستر تحقق تمدن نوین اسلامی در سطح بین‌الملل معرفی شده، همچنین بر پیاده‌سازی اخلاق کاربردی در سبک زندگی فردی و تطبیق ارزش‌های اخلاقی در عرصه‌های اجتماعی، نظیر آموزش، سیاست و اقتصاد تأکید گردیده است.

کلیدواژه‌ها: نظام اخلاقی، تزکیه، اخلاق کاربردی، مقام معظم رهبری.

مقدمه

اخلاق به مثابه یکی از ارکان بنیادین هر نظام فرهنگی و اجتماعی، جایگاهی ویژه در تفکر اسلامی دارد و از عوامل اساسی در هدایت و سعادت جوامع به شمار می‌رود. مقام معظم رهبری اخلاق را یکی از ارکان اصلی انسانیت در چارچوب اسلام معرفی می‌کند. ایشان بر این باور است که انسان مسلمان کسی نیست که فقط به اعتقادات و اعمال دینی، نظیر نماز و روزه پایبند باشد، بلکه باید از فضایل اخلاقی نیز برخوردار باشد. به عبارت دیگر کسی که عقاید اسلامی استواری دارد، اما گرفتار صفات ناپسندی همچون حسد، بخل، ترس، بدخواهی و بی‌ارادگی است، نمی‌تواند یک مسلمان کامل محسوب شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۱۰/۲۵).

بر همین اساس، دغدغه ایشان حاکمیت اخلاق حسنه در ساختار نظام اسلامی در کنار دیگر مؤلفه‌های دینی و اجتماعی بوده، بر این موضوع تأکید دارد که اخلاق، تقوا و ایمان باید در رفتار فردی و همچنین در سیاست‌ها و برنامه‌های کلان کشور نفوذ و استقرار یابند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۴/۳/۱۴). از منظر ایشان، توجه به ابعاد اخلاقی در کنار سایر ابعاد، وظیفه‌ای اساسی برای نظام اسلامی است و توجه به نظام اخلاقی به مثابه موضوعی بنیادین برای هدایت افراد جامعه به سوی سعادت و پیشرفت، اهمیت فراوانی دارد.

با توجه به نقش مقام معظم رهبری در تبیین اندیشه اسلامی، این پرسش مطرح می‌شود که نظام اخلاقی در اندیشه ایشان چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه می‌توان از آن برای اعتلای جامعه بهره برد؟ تحلیل بیانات ایشان در حوزه اخلاق، نه تنها به درک بهتر ابعاد گوناگون فردی، اجتماعی و حکومتی نظام اخلاقی کمک می‌کند، بلکه امکان بررسی و شناسایی اولویت‌های اخلاقی را فراهم می‌سازد. این اولویت‌ها می‌توانند به اصلاح نگرش افراد، جامعه و مسئولان حکومتی نسبت به مقوله اخلاق منجر شوند.

این مقاله با رویکردی نظام‌مند مسئله اخلاق و جایگاه آن در فرهنگ و تمدن اسلامی را از دیدگاه مقام معظم رهبری بررسی کرده است. بنابراین در پی پاسخ به سه مسئله اصلی در پژوهش، یعنی چرایی نیاز به نظام اخلاقی و پیامدهای آن و اصول و مبانی نظری و عملی مطرح ذیل آن است. بدین‌روى ابتدا ضرورت نظام اخلاقی و جایگاه آن در فرهنگ و تمدن اسلامی را بررسی شده و آثار آن مانند تحقق عدالت اجتماعی و تداوم انقلاب اسلامی در جهت تبیین اهداف این نظام معرفتی را تحلیل کرده است. سپس از میان اصول مطرح، مؤلفه «تزکیه و تهذیب» به مثابه مهم‌ترین اصل نظام اخلاقی اسلامی معرفی شده است.

ذیل بحث از مبانی نیز به علت گستردگی بحث مبانی نظری و ضرورت طرح در مقاله‌ای جداگانه، صرفاً مبانی کاربردی در سطوح فردی، اجتماعی و حکومتی مد نظر قرار گرفته و تحقیق درباره مبانی نظری به عنوان پیشنهاد پژوهشی مطرح گردیده است.

پیشینه بحث

با توجه به پژوهش‌های انجام‌شده، مقاله‌ای جامع و اختصاصی با عنوان «نظام اخلاقی از دیدگاه مقام معظم رهبری» تاکنون ارائه نشده است. تنها مقاله‌ای با عنوان «واکاوی ارزش‌های اخلاق حرفه‌ای مبتنی بر اندیشه مقام معظم

رهبری» (خان‌محمدی، ۱۳۹۵، ص ۵-۳۹) به تحقیق درباره ارزش‌های بنیادی مطرح در ارزشمند کردن یک حرفه (همانند تقوا، مسئولیت‌پذیری، امانت‌داری و عدالت‌محوری) اشاره کرده است.

اما تحقیق پیش‌رو با تمرکز بر نظام اخلاقی جامع در اندیشه مقام معظم رهبری به روش «تحلیل محتوای کیفی» به این موضوع پرداخته و جامعه آماری آن شامل بیانات معظم‌له مرتبط با مؤلفه‌های اخلاقی است. داده‌های استخراج‌شده با استفاده از این مؤلفه‌ها تجزیه و تحلیل شده است تا ساختاری منسجم برای درک بهتر نظام اخلاقی اسلامی ارائه گردد.

۱. تبیین مفاهیم

۱-۱. «اخلاق» و «علم اخلاق»

واژه «اخلاق» در لغت به معنای «سرشت و خوی» است و به صورت جمع «خُلُق» و «خُلُق» آمده است که می‌تواند شامل ویژگی‌های پسندیده یا ناپسند باشد. به بیان دیگر، خُلُق زیبا به صفات باطنی و معنوی نیکو اشاره دارد، درحالی‌که خُلُق زیبا به ظاهر و آفرینش فیزیکی زیبا اشاره می‌کند (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۳۳۷؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۴۶۹؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۴۷۱).

از دیدگاه صاحب‌نظران اخلاق، تعریف واحدی برای «اخلاق» وجود ندارد. بر اساس معنای لغوی، «اخلاق» به ملکه‌ای نفسانی اطلاق می‌شود که به شکل‌گیری افعال اختیاری انسان کمک می‌کند در این زمینه، «اخلاق» گاه به معنای کلی به مجموعه صفات نفسانی اطلاق می‌شود که به نحوه رفتار و چگونه بودن فرد اشاره دارد (مطهری، ۱۳۵۸، ص ۲۲).

برخی دیگر «اخلاق» را مترادف با «فضیلت» و مفاهیمی مانند «درست و خوب» در زبان انگلیسی می‌دانند (فرانکنا، ۱۳۸۱، ص ۲۸).

در میان فیلسوفان غربی نیز مفهوم «اخلاق» معانی گوناگونی پیدا کرده است. اخلاق به عنوان یک نهاد زندگی در کنار حوزه‌هایی مانند علم و هنر دیده شده و به صورت یک «نظام رفتاری» برای گروه‌های مختلف تعریف شده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۶-۱۷).

ابن مسکویه از فیلسوفان اخلاق اسلامی، «اخلاق» را حالاتی پایدار در نفس انسان می‌داند که بدون نیاز به تأمل، او را به عمل وامی‌دارد (زنجانی، ۱۳۷۵، ص ۵۷-۵۸).

علامه مجلسی نیز «اخلاق» را ملکه‌ای نفسانی می‌داند که اعمال را به راحتی و بدون تلاش فکری تولید می‌کند، خواه این صفات فطری باشند یا با تلاش و تفکر کسب شوند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷، ص ۳۷۲).

فیض کاشانی بر ثبات این صفات در نفس انسان تأکید دارد و معتقد است: اگر این صفات از نظر عقل و شرع پسندیده باشند به آنها «اخلاق نیکو» و در غیر این صورت، «اخلاق بد» اطلاق می‌شود (فیض کاشانی، ۱۳۸۴، ج ۵، ص ۹۵). بر همین اساس، صفات موقتی، مانند عصبانیت زودگذر یا رفتارهایی که با تأمل و به‌طور مصنوعی ایجاد شوند، خارج از محدوده اخلاق قرار می‌گیرند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۴-۱۵).

برای «علم اخلاق» تعاریف متعددی بیان شده است. برخی علم اخلاق را علم داشتن صفات مهملکه و منجیه و چگونگی گرویدن به صفات نجات بخش و رهاشدن از صفات هلاک کننده دانسته‌اند (مدرسی، ۱۳۹۷، ص ۱۷؛ نراقی، بی تا، ج ۱، ص ۱۵-۱۹). استاد مطهری با رویکردی دیگر، ضمن تأکید بر جنبه عملی در مقایسه با جنبه شناختی، علم اخلاق را «علم چگونه باید زیست» تعریف کرده است (مطهری، ۱۳۵۸، ص ۱۹۰).

بنابراین در یک تعریف جامع، «علم اخلاق» عبارت است از: دانشی از صفات خوب و بد و چگونگی اکتساب صفات خوب و زدودن صفات بد (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۸).

مقام معظم رهبری با نگاه کاربردی «اخلاق» را به معنای پروراندن صفات نیک و خلیقات فاضله در دل و انعکاس آن در عمل دانسته (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۱/۶) و آن را به هوای لطیفی تشبیه کرده است که وجود آن در جامعه بشری موجب سلامت زندگی انسان‌ها می‌گردد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۸/۴/۲۹).

۱-۲. «نظام اخلاقی»

در اینجا واژه «نظام» معادل واژه «سیستم» به کار رفته و به معنای مجموعه‌ای منسجم و سازمان یافته است که از سه عنصر اصلی «مبانی»، «اصول» و «اهداف» تشکیل شده است (اعرافی، ۱۳۹۱، ص ۱۵۱). «نظام اخلاقی» در این تعریف، مجموعه‌ای هدفمند از مبانی، اصول و اهدافی است که به‌طور هماهنگ برای تحقق ارزش‌های اخلاقی بر پایه نگرش اسلامی عمل می‌کنند. این نظام به گونه‌ای طراحی شده است که مجموعه‌ای از گزاره‌های اخلاقی را که به صفات یا افعال اختیاری انسان مربوط می‌شوند، شامل می‌گردد و به دستیابی انسان به کمال کمک می‌کند. به بیان دیگر، صفات نیک انسان به رشد و تعالی او کمک می‌کنند، درحالی که صفات بد می‌توانند کمال او را به خطر بیندازند.

«نظام اخلاقی اسلام» نظامی فراگیر، عام و شامل است که تمام ارتباطات مناسب و مفید با خدا، خلق، خود، خانواده، جامعه و حتی روابط بین الملل را دربر می‌گیرد. در این نظام هیچ مسئله‌ای خارج از ارزش‌های اخلاقی نمی‌ماند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۳۵۲). این جامعیت و فراگیری نشان از اهمیت اخلاق در تمام جنبه‌های زندگی دارد و بدین‌روی نظام اخلاقی اسلام، همه رفتارها و تعاملات را هدایت و تنظیم می‌کند.

مقام معظم رهبری نیز با ذکر ویژگی «نظام جاهلی» و محدود کردن اندیشه به نظام مادی دنیا، بر این نکته تأکید دارد که در جامعه باید نگاه توحیدمحور رواج یابد و نظام اخلاقی جامعه نظامی انسانی و عاطفی و مبتنی بر فضایل باشد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۳/۱۰/۱۰). این تأکید بر لزوم اخلاق محوری در تمام جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی، اهمیت نظام اخلاقی در اندیشه اسلامی را برجسته می‌کند.

۲. نظام اخلاقی از دیدگاه مقام معظم رهبری

در بررسی نظام اخلاقی از دیدگاه مقام معظم رهبری، با تکیه بر تعاریفی که از اخلاق و نظام اخلاقی ارائه شد و با در نظر گرفتن سه رکن اصلی هر نظام معرفتی (اهداف، اصول و مبانی)، ابتدا به مواردی همچون ضرورت نظام اخلاقی، جایگاه

عالی آن در فرهنگ و تمدن اسلامی و آثار آن که مبین اهداف این نظام معرفتی است، اشاره می‌شود. سپس از میان اصول نظام اخلاقی قابل استنباط از بیانات رهبری، به مؤلفه «تزکیه و تهذیب» به‌مثابه مهم‌ترین اصل اشاره خواهد شد. در ادامه نیز مبانی نظری و کاربردی طرح و بررسی می‌شود که از این میان، به علت گستردگی بحث مبانی نظری و ضرورت طرح در مقاله‌ای جداگانه، صرفاً مبانی کاربردی مد نظر قرار گرفته است.

۱-۲. ضرورت نظام اخلاقی (وظیفه اصلی نظام اسلامی)

اخلاق یکی از ابعاد سه‌گانه دین و هدف اساسی بعثت پیامبر اکرم ﷺ معرفی شده است: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷ ص ۳۷۲). این مهم عامل قوام و اعتلای ملت‌ها و استمرار و استحکام حکومت‌ها و عامل نشاط مادی و معنوی جوامع به‌شمار می‌رود. از همین‌روست که دین و اخلاق به‌مثابه یک رکن ارزشمند، هدف دشمنان نظام است. هر کس دین و اخلاق را بیشتر دارد، به لب و حقیقت جمهوری اسلامی نزدیک‌تر است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۷۶/۱/۲۷).

تلاش برای تهذیب و تزکیه مردمان و آراستگی آنان به فضایل اخلاقی از اصلی‌ترین وظایف انبیا، حاکمان و رهبران دینی است. قانون اساسی یکی از اصلی‌ترین وظایف و اهداف حکومت دینی را توسعه اخلاق و معنویت در جامعه می‌داند و مرجع اصلی برای تعیین سیاست‌های کلان را «ولایت فقیه» دانسته است (قانون اساسی، بند ۱، اصل سوم). از منظر مقام معظم رهبری جامعه بدون برخورداری افراد از خلیات نیکو، نمی‌تواند به هدف‌های والای بعثت پیامبر دست پیدا کند. آنچه فرد و جامعه را به مقامات عالی انسانی می‌رساند، «اخلاق نیکو» به‌معنای پروراندن خلیات فاضله در دل و جان و انعکاس آنها در عمل است. در جامعه‌ای که مردم دچار رذایل اخلاقی باشند، حتی اگر قانون هم به‌طور دقیق مراعات شود، علم هم پیشرفت کند و تمدن ظاهری به منتهای شکوه برسد، جامعه بشری مطلوب نیست؛ اما اگر فضایل اخلاقی بر دل و جان مردم حاکم باشند، حتی اگر از لحاظ مادی هم پیشرفت‌های زیادی نداشته باشد، مردم احساس آرامش و سعادت می‌کنند.

ایشان با تأکید بر ضرورت اخلاق در جامعه بر پرورش خلیات اسلامی خاطر نشان می‌کنند: قانون فردی و اجتماعی اسلام در جای خود، وسیله‌هایی برای سعادت بشرد؛ اما اجرای درست همین قوانین احتیاج به اخلاق خوب دارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۱/۶).

بر همین مبنا، حقیقت اصلی انقلاب اسلامی و همه انقلاب‌های الهی را تهذیب نفس و ساختن باطن و آراسته‌شدن به زیور اخلاق الهی و معنوی مبتنی بر دین می‌داند و بدون دستیابی به این تحول عمیق، حاکمیت دین را بی‌معنا برمی‌شمرد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۱۰/۱۹؛ ۱۳۸۶/۵/۲۰).

۲-۲. جایگاه عالی در فرهنگ و تمدن (محوری‌ترین مسئله فرهنگ)

در نگرش مقام معظم رهبری، هدف بعثت انبیا ایجاد جامعه فاضله و متمدن است؛ تمدنی که همه چیز دارد؛ علم، اخلاق، سبک زندگی و... (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۸/۱/۱۴). علاوه بر آن، مقوله «فرهنگ» از نظر تأثیر در

آینده یک ملت، با هیچ چیز دیگری قابل مقایسه نیست. مطابق این بیان، مسئله فرهنگ عمومی مهم است، اگرچه ذیل فرهنگ، به بخش‌هایی از فرهنگ (مثل اخلاق) بیشتر توجه می‌شود.

ایشان تحول درونی و اخلاق را نقطه آغاز تحول در وضعیت جامعه، کشور و زندگی می‌داند که تضمین‌کننده سعادت انسان‌هاست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۵/۹/۱۹). اسلام بن‌مایه‌های چنین فرهنگی را معین کرده که عبارت است از: خردورزی، اخلاق و حقوق. اگر به‌طور جدی به این مقولات بپردازیم، تمدن نوین اسلامی شکل نخواهد گرفت (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

بنابراین پیراستن چهره فرهنگی کشور، از مسائل عمده نظام اسلامی و یکی از خلأهای ماست. باید چهره فرهنگی کشور نورانی، اسلامی و کاملاً منطبق با فضیلت‌های اخلاق اسلامی باشد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۳/۲۹). در نگاه ایشان، «فرهنگ» عبارت است از: درک، برداشت، فهم، اعتقاد و باور انسان‌ها و روحیات و خلیقات آنها در زندگی. برای مثال، ایثارگری، وجدان کاری، انضباط، تعاون اجتماعی، سازگاری اجتماعی، پرهیز از اسراف، اصلاح الگوی مصرف، و روحیه قناعت فرهنگ است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۹/۶/۲۵).

فرهنگ با رویکرد اخلاق‌محوری، بستر اصلی زندگی انسان و حرکت عمومی کشور است. همچنین از منظر ایشان، علت سقوط تمدن‌ها چیزی جز افول فرهنگ و اخلاق در آنها نیست و بعد اخلاقی فرهنگ بیشترین تأثیر را در سیاهه فرهنگ دارد. یکی از چیزهایی که حیات طیبه را تأمین می‌کند، پیشرانی در علم و تمدن جهانی است؛ اما انحطاط اخلاقی غرب موجب سقوط آنها از نردبان تمدن و نابودی آنها شده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۴/۶/۲۵). ازجمله عواملی که نظام ارزشی غرب و سلطه معنوی این نظام را متزلزل کرده، بحران روبه‌افزایش اخلاقی و معنوی در غرب است. نشانه بارز آن رواج احساس پوچی، بیهودگی، و ناامنی روحی در بین آحاد مردم، به‌ویژه در بین جوان‌هاست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۳/۶/۱۳).

ایشان با قطعی‌دانستن آینده جامعه و جوانان در برافراشتن کاخ با عظمت اسلامی، بر این باور است که خلیقات اسلامی زمینه لازم برای پیشرفت به‌سوی تمدن را فراهم می‌آورد و تلاش برای شکل‌گیری یک حرکت عظیم اجتماعی به‌منظور برآوردن این خلیقات در زندگی مردم ضروری است.

اگر مردم اهل صبر و استقامت، توکل، تواضع، حلم، قناعت باشند و زیاده‌روی و اسراف نکنند، نسبت به یکدیگر بدبین و بی‌تفاوت نباشند، نسبت به سرنوشت جامعه احساس مسئولیت کنند، حرص و افزون‌طلبی نداشته نباشد، جامعه به بهشت و گلستان تبدیل می‌شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۱/۱) و این دقیقاً برخلاف بهشتی است که تمدن غرب به بشر وعده داده بود.

اشکال غرب جدا کردن معنویت و اخلاق از علم و سیاست و نظام زندگی و روابط فردی و اجتماعی است که به نسی‌گرایی و شکاکیت در همه اصول (اصول اخلاقی، اصول عقلائی و اصول علمی) کشانده شده و این تجربه‌ای است که نمی‌شود کسی از آن تقلید کند و خطاست که راه به منزل نرسیده غرب دنبال شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۴/۲/۱۹).

۳-۲. آثار نظام اخلاقی

آثار یک نظام اخلاقی که تبیین‌کننده اهداف آن به‌شمار می‌رود، در منظر مقام معظم رهبری، هم در سطح داخلی و ملی قابل مشاهده است و هم در سطح جهانی و بین‌المللی. برای مثال، در سطح ملی، تحقق عدالت اجتماعی که خود از اصول موضوعه نظام اجتماعی اسلام است، مبتنی بر مسئله اخلاق است و در سطح جهانی، با تعلیم خلیقات و ارزش‌های اخلاقی به دنیا می‌توان به هدف نهایی انقلاب (یعنی انقلاب جهانی) رسید.

۱-۳-۲. اخلاق؛ عنصر رکنی در تحقق عدالت

بر مبنای نگرش مقام معظم رهبری، عدالت اجتماعی تا حد زیادی وابسته به اخلاق است. البته بخش عمده آن مربوط به مقررات و قوانین جامعه است، اما قوانین بدون اخلاق کارساز نیست. اگر اخلاق در جامعه تأمین شد، عدالت اجتماعی تأمین می‌شود. خوی استکباری رژیم ایالات متحده آمریکا از اساس، یک مسئله اخلاقی است. ریشه اخلاقی فاسد، یک نظام سیاسی را این‌گونه به ظلم و جور و تعرض و نامردمی و بی‌انصافی وادار می‌کند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۲/۴/۲۳). امروز گرفتاری‌های دنیای بشری و گرفتاری‌های ناشی از طغیان‌های سیاسی در عالم و طواغیت، به ریشه‌های اخلاقی برمی‌گردد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۹/۷).

از منظر مقام معظم رهبری، عدالت اجتماعی که یک امر اجتماعی محض و مربوط به حکومت، سیاست و شیوه فرمانروایی در جامعه است، جز به برکت یک فرهنگ صحیح در اذهان یکایک مردم، تأمین‌شدنی نیست. از این‌رو باید از بین اولویت‌های فرهنگی، امور اخلاقی که ریشه‌ای‌تر است، مشخص گردد و بر آنها تمرکز شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۴۰۴/۴/۱۹). از نتایج چنین جامعه‌ای آن است که زندگی معنوی و مادی را با هم دارد. جامعه اسلامی، هم دین و اخلاق و فرهنگ و معارف مردم را غنی می‌کند و هم به زندگی مادی و معیشت و کار و تولید و استخراج آنها توجه دارد. در یک جامعه اسلامی، همه اینها تأمین شده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۳/۲۸).

۲-۳-۲. نظام اخلاقی؛ متمم انقلاب و عامل تداوم آن

مقام معظم رهبری علاوه بر تأکید بر ضرورت تشکیل نظام توحیدی که انسان‌ها بتوانند در آن نظام به تکامل عالی انسانی و به اخلاق والای انسانی ناآل شوند، به اهمیت نقش نظام اخلاقی در تداوم انقلاب اشاره دارد و معتقد است: اگر اخلاق مردم اسلامی شود، تمام وعده‌های قرآن تحقق پیدا خواهد کرد و این حرکت باید تا اهداف نهایی و غایی پیش برود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۶۹/۱۲/۲۲).

ایشان معنویت و اخلاق را جزو اصول و اهداف اصلی انقلاب اسلامی می‌داند و با یک حرکت دوماهه‌ای، استقرار نظام اخلاقی در جامعه و گسترش آن در جهان را متمم اصلی انقلاب دانسته است: مرحله اول شامل ۱. استقرار نظام اخلاقی در میان خودمان؛ ۲. گسترش اخلاق اسلامی در میان خودمان؛ ۳. ارزشی شدن خلیقات اسلامی در میان خودمان، و مرحله دوم شامل تعلیم خلیقات و ارزش‌های اخلاقی به دنیا می‌شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۵/۹/۱۹).

۲-۴. تهذیب و تزکیه؛ اساسی‌ترین اصل نظام اخلاقی

توجه به مؤلفه «تهذیب و تزکیه نفس» و پیاده‌سازی آن در ابعاد گوناگون فردی و اجتماعی، علاوه بر آنکه فرد و جامعه را به اهداف نظام اخلاقی نزدیک می‌سازد، آثار تعریف‌شده در مباحث قبل را نیز به دنبال دارد. این اصل از چند جهت مهم‌ترین اصل نظام اخلاقی به‌شمار می‌آید:

۱-۲. برجسته‌ترین هدف انبیا

قرآن کریم تزکیه نفس را برجسته‌ترین هدف رسالت عامه می‌داند: «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ...» (بقره: ۱۲۹). مقام معظم رهبری بر همین مبنا و همسو با کلام امیرالمؤمنین (ع) که صرف عمر در تهذیب را صالح‌ترین کارها می‌دانند: «الاشْتِغَالُ بِتَهْذِيبِ النَّفْسِ أَصْلَحُ» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۴۸) می‌فرماید: وای به حال کسانی که از لحاظ علم و عمل، روی خودشان کاری نکنند! زیرا برنامه اسلام خودسازی دائمی است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۰/۵/۱۲).

مقام معظم رهبری با تکیه بر پیام وائزه «إِنَّمَا» در کلام رسول اکرم (ص): «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»، معتقد است: «إِنَّمَا» یعنی همه چیز در اسلام، تحول درونی و فضیلت‌مندی جامعه و آراستن مردم به صفات معنوی و اخلاقی (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۵/۹/۱۹).

به عبارت دیگر اساس کار در اسلام و حکومت اسلامی، اخلاق و تعالی اخلاقی انسان‌هاست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۷/۲/۲). در این نگاه عمران و پرورش روح انسان از عمران طبیعت والاتر است و جامعه بدون اخلاق و معنویت نمی‌تواند هدف یک ملت زنده و بیدار و باهوش قرار گیرد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۸/۴/۲۹). ایشان بر این باور است که همت اول افراد باید تهذیب نفس و ساختن باطن و متجلی شدن به حلیه اخلاق الهی و معنوی باشد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۱۰/۱۹).

۲-۴-۲. عامل رستگاری (بعد فردی)

اساساً یکی از شاخص‌های نظام الهی در نگرش مقام معظم رهبری، صلاح اخلاقی و رفتاری است. این نظام انسان‌ها را تزکیه و از مفاسد و رذایل اخلاقی، پاک می‌کند و آنان را باخلاق می‌سازد: «وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲). «تزکیه» یکی از پایه‌های اصلی است؛ یعنی پیغمبر روی یکایک افراد کار تربیتی و انسان‌سازی می‌کردند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۰/۲/۲۸). قرآن نیز به‌عنوان کتاب هدایت، تربیت و انسان‌سازی، تحقق هرگونه رستگاری انسان و رستن و شکفتن او در عالم قرب و نور حق را مشروط به تزکیه و پیراستن نفس از تعلق به ماسوی الله و آلودگی‌ها اعلام می‌دارد. این درحالی است که از بعد معرفت‌شناسی، دنیا، نفس و سود و زیان روح به‌خوبی شناسانده شده و کمال روح، در تزکیه معرفی شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۲۲۴). قرآن می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا» (شمس: ۹-۱۰) و «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی: ۱۴-۱۵).

۳-۲. مؤثر در رشد و تعالی جامعه (بعد اجتماعی)

مقام معظم رهبری بر مبنای آیات و کلام معصومان علیهم السلام علاوه بر نقش تهذیب نفس در اعتلای روحی و اخلاقی، بر جایگاه آن در ابعاد اجتماعی زندگی تأکید دارند. ایشان در مقام تحلیل فاجعه کربلا، به طرح و تلاش امام سجاد علیه السلام در تهذیب روحی و اخلاقی جامعه اشاره دارد. امام سجاد علیه السلام به تعلیم اخلاق در جامعه اسلامی کمر بست؛ زیرا طبق تحلیل امام علیه السلام، بخش مهمی از مشکلات اساسی دنیای اسلام در فاجعه کربلا ناشی از انحطاط اخلاق مردم بود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۳/۴/۲۳).

ایشان آمیخته کردن زندگی مردم با ارزش‌های اسلامی را از وظایف معلمان روحی جوامع بشری می‌داند و بر ضرورت پیوستگی تزکیه و تعلیم و تلاش برای تحقق فضیلت جامعه تأکید می‌ورزد و در تبیین این ضرورت، به تلاش پیامبر صلی الله علیه و آله برای جانداختن ارزش‌های اخلاقی اشاره می‌کند. از منظر ایشان، پیامبر به‌عنوان معلم اخلاق، رفتاری را در پیش می‌گیرد که اخلاق اسلامی در جامعه به شکل ثابت درآید. با عقاید غلط جاهلی و ته‌مانده‌های رسوب‌کرده اخلاق غیراسلامی مبارزه می‌نماید و در مقاطع مناسب، کاری می‌کند که فضای جامعه با اخلاق مزوج شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۶۸/۷/۲۸).

به فرموده ایشان اگر یک جامعه بخواهد اخلاق صحیح اسلامی را در خود به وجود آورد، محتاج همین روش است؛ یعنی توجه به تزکیه در فرایند تعلیم؛ مثل طبیبی که در درمان مریض، فقط به گفتن و تجویز اکتفا نمی‌کند، بلکه او را در محل مخصوص قرار می‌دهد و آنچه را لازم دارد به او می‌دهد و آنچه را برای وی مضر است، از او بازمی‌گیرد.

همچنین تشبیه اخلاق به هوای لطیف در تأمین هوای سالم جوامع، نشان از جایگاه اخلاق و نقش آن در پیشرفت حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها دارد. از این‌رو در قرآن کریم در چند جا «وَيُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (جمعه: ۲)، تزکیه که همان رشد اخلاقی دادن است، جلوتر از تعلیم آمده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۸/۴/۲۹).

۵-۲. مبانی عملی و کاربردی نظام اخلاقی

بی‌شک با توجه به لایه‌های هر فرهنگ، اعم از باورها، ارزش‌ها، هنجارها و نمادها، هرگونه تحول در رفتار جوامع، نیازمند تغییر در بنیادهای نظری و اعتقادی افراد آن جامعه است. طالب تحول رفتار و خلیقات جامعه باید با شناخت این بنیادهای مؤثر در رفتار و منش مردمان، به اصلاح و ارتقای آن بپردازد. به عبارت دیگر، شناخت مبانی حاکم بر حوزه رفتار آدمی بر پایه نگرش اسلامی، زیربنای طراحی هرگونه الگوی مفهومی یا عملیاتی تحول در نظام اخلاقی است.

مقام معظم رهبری در مقابل قدرت‌های مادی که از اخلاق بویی نبرده‌اند و منطق صاحبان آنها منطق جنگل است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۲/۴/۲۹)، نوع تلقی و بینش اسلامی از کائنات، عالم و انسان را مبنای سیاست‌ها و خطوط اصلی نظام اخلاقی جامعه اسلامی می‌داند. این مبانی به‌طور خلاصه عبارت‌اند از: اعتقاد به توحید و بیهوده نبودن نظام آفرینش و انسان؛ اعتقاد به کرامت و تکریم انسان؛ اعتقاد به تداوم حیات پس از مرگ؛ اعتقاد به حیات طیبه و جریان داشتن عالم به سمت صلاح؛ و حاکمیت حق (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۹/۹/۱۲؛ نیز ر.ک: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸، ص ۴۹-۵۸).

مجموعه مبانی نظری مد نظر مقام معظم رهبری، به علت گستردگی بحث، باید به صورت مجزا بررسی گردد. لیکن علاوه بر مبانی نظری، مبانی عملی و کاربردی نظام اخلاقی در سطوح فردی، اجتماعی و حکومتی با ذکر نمونه‌های عملی نیازمند بررسی است:

۱-۵-۲. تفکیک فضایل و رذایل اخلاقی در عرصه شخصی، اجتماعی و ملی

از منظر مقام معظم رهبری، فضیلت‌ها همان جنود عقل و رذیلت‌ها، جنود جهل است. جنود عقل همان اخلاق اسلامی و جنود جهل اخلاق طاغوتی است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۱/۱/۹). ایشان ضمن ارائه فهرستی از فضایل و رذایل اخلاقی در حوزه‌های گوناگون حیات فردی، اجتماعی، خانوادگی، ملی و حکومتی، عوامل مؤثر در رشد اخلاقی و موانع آن را بیان می‌کند. توجه به تقسیم‌بندی دقیق رهبری در سیره و رفتار رسول‌الله ﷺ در دو عرصه شخصی و حکومتی، نشانگر آن است که کارگزاران و عناصر مؤثر در اعتلای اخلاق جامعه، همچون معلمان، استادان، روحانیان و روشنفکران، هر کدام دارای دو بعد مجزا در حرکت خود هستند که باید از یکدیگر تفکیک شوند:

الف) تفکیک اخلاق شخصی و اخلاق حکومتی پیامبر ﷺ

تفکیک ابعاد زندگی پیامبر ﷺ موجب می‌شود تا فراگیران با شناخت مختصات ارزشی و اخلاقی حیات و حدود شخصی رسول‌الله ﷺ از یک سو و حیات و حدود حکومتی ایشان از سوی دیگر، به درستی از ایشان الگو بگیرند؛ همچنان که این دقت در گروه‌های مرجع جامعه، همچون مسئولان، کارگزاران و رهبران، و معلمان علمی و اخلاقی جامعه نیز حاکم است. برای مثال، از خصوصیات برجسته پیامبر ﷺ می‌توان به راستگویی، صبر، بردباری، امانت‌داری، پاکدامنی، شجاعت، زهد، بخشگی، گذشت و استقامت ایشان اشاره کرد؛ اما از نظر اخلاق حکومتی، آن حضرت عادل و با تدبیر، حافظ قانون، عهدنگهدار، رازدار، نسبت به دشمنان به شدت سخت‌گیر و نسبت به دوستان دل‌رحم بودند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۹/۲/۲۳).

ب) تفکیک اخلاق فردی، اجتماعی و ملی

اخلاق در یک رویکرد عینی، به الگوی رفتار ارتباطی درون شخصی و برون شخصی، مبتنی بر رعایت حقوق فرد و دیگران نیز تعریف شده است. در این تعریف، الگوی رفتار ارتباطی درون شخصی و برون شخصی مبتنی بر رعایت حقوق طرف مقابل است (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۸، ص ۱۲۲-۱۲۶).

تقسیم‌بندی دیگر در خصوص فضایل و رذایل که در بیانات رهبری به آن اشاره شده، تفکیک فضایل و رذایل اخلاقی در حوزه شخصی، اجتماعی و ملی است. از منظر ایشان، اخلاق اسلامی دامنۀ وسیعی دارد که بخشی از آن مربوط به خود انسان است (مثل صبر، شکر، اخلاص و قناعت)؛ بخشی در رابطه با انسان‌های دیگر است (مثل گذشت، تواضع، ایثار و تکریم انسان‌ها)؛ بخشی هم در رابطه با مجموعه جامعه اسلامی است. اینها همان چیزهایی است که بیشترین تلاش همه انبیا و اولیا و بزرگان ادیان الهی برای آن بوده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۵/۹/۱۹). این تقسیم‌بندی کمک می‌کند تا بتوان آثار و آسیب‌های فضایل و رذایل را در حوزه‌های فردی، حکومتی و ملی شناسایی و مدیریت کرد.

برای مثال، تفاوت آثار غرور در عرصه فردی به عنوان رذیلت، و فضیلت شمردن همان در عرصه ملی، به آثار دقیق این تقسیم‌بندی اشاره دارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۹/۱۸). همچنین با توجه به تفاوت آثار آفات اخلاقی (همچون تکبر و خودبرتربینی) در سطح عمومی و زمامداران، مشخص می‌شود که در اولی صرفاً مانعی برای رشد اخلاقی فرد است، لیکن در سطح مدیران، از جمله موانع اصلی اجرای عدالت در جامعه به‌شمار می‌رود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۷/۱۸). با همین نگرش در توجه به اصلاح اخلاق فردی، به سه نوع استغفار اشاره کرده‌اند: استغفار از گناهان متعارف فردی، استغفار سیاستمداران از گناهانی که ملتی را تحت تأثیر قرار می‌دهند، و استغفار از گناهان جمعی ملت‌ها. به دنبال آن، پنج نوع استغفار را به مسئولان کشور متذکر می‌شوند: استغفار از اختلاف فکری، خودخواهی - به‌معنای وسیع کلمه - غفلت از خدمت به مردم، غفلت از مبانی اقتدار ملی، و غفلت از دشمن (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۴/۸/۸).

۲-۵-۲. تطبیق ارزش‌های اخلاقی در عرصه‌های زندگی

تطبیق ارزش‌های اخلاقی در حوزه‌های خاصی از زندگی فردی و اجتماعی، از مباحث نوپایی است که در مجامع علمی با عنوان «اخلاق کاربردی و حرفه‌ای» ظهور کرده است؛ مانند اخلاق زندگی، اخلاق سیاست، اخلاق جنسی، و اخلاق دانشجویی. در تعریف «اخلاق کاربردی»، صاحب‌نظران تعاریف مختلفی ارائه داده‌اند، از کاربرد هنجارهای کلی در عرصه‌های خاص و جزئی که اخلاق کاربردی را کاملاً مترادف «اخلاق هنجاری» گرفته تا کاربرد نظریه‌های اخلاقی در مسائل اخلاقی برای حل بی‌طرفانه این مسائل (ر.ک: فلاح، ۱۴۰۲، ص ۱۱۷-۱۲۰؛ اسلامی، ۱۳۹۶، ص ۸).

در اینجا با در نظر گرفتن تعریف اول، یعنی کاربرد هنجارهای کلی در عرصه‌های خاص، به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

۱. اخلاق زمامداران و کارگزاران

رهبر نظام اسلامی در نگاهی مسئولانه و هدایت‌گرانه، به تعیین و تحدید حدود رفتار و اخلاق حکومتی حاکمان و کارگزاران در چارچوب نظام اسلامی می‌پردازد در نظام اسلامی همه مسئول‌اند و مسئولیت مسبوق به صیانت و سیاست نفس است.

بنا به فرمایش حضرت علی علیه السلام: «مِنْ حَقِّ الْمَلِكِ أَنْ يَسْؤَسَ نَفْسَهُ قَبْلَ جُنْدِهِ» (تیمی آمدی، ۱۳۳۷، ج ۱، ص ۳۸۵)؛ هر سیاستمداری باید سیاستمدار نفس خود باشد. همچنین بزرگ‌ترین امیر کسی است که اسیر هوا و هوس نباشد: «أَجَلُ الْأَمْرِ مَنْ لَمْ يَكُنْ الْهَوَىٰ عَلَيْهِ أَمِيرًا» (تیمی آمدی، ۱۳۳۷، ج ۱، ص ۲۰۵).

ریاست‌طلبی بدترین و تلخ‌ترین سختی است که انسان در درون نفس به آن مبتلاست (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۲۶۴). از این‌رو معیار سقوط یا ماندگاری حکومت‌ها مراعات اصول و ارزش‌های اخلاقی، غرور حاکمان، منزوی ساختن خوبان و ترجیح حاکمیت بدان است؛ چنان که امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرمایند: «يُسْتَدَلُّ عَلَىٰ إِدْبَارِ الْأَوَّلِ بِأَرْبَعٍ: تَضْيِيعُ الْأَصُولِ وَ التَّمَسُّكُ بِالْفُرُوعِ وَ تَقْدِيمُ الْأَزْدَالِ وَ تَأْخِيرُ الْأَفَاضِلِ» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۶ ص ۴۵۰).

مقام معظم رهبری با توجه به نقش و جایگاه حاکمان در تحقق آرمان‌های حکومت دینی، بر اتصاف کارگزاران نظام به خصایل اخلاقی و معنوی، تلاش برای حاکمیت قسط و عدل و فضیلت‌مندی اخلاقی مردمان تأکید ورزیده

است. علاوه بر آن، با ردّ برخی دیدگاه‌ها مبنی بر شخصی شمرده شدن حوزه عقیده و اخلاق به گونه مطلق، هرگونه برخورد سلیقه‌ای با منصب و موقعیت، از سوی حاکمان و کارگزاران را مردود و منتفی اعلام می‌دارد. ایشان آراستگی به اوصاف اخلاقی را نتیجه باورهای دینی مبتنی بر مبانی پیش گفته می‌داند. از این رو وظایف برخاسته از مبانی فوق، در عرصه دینی و اخلاقی عبارت‌اند از: عبودیت و اطاعت خداوند، ترجیح فلاح اخروی بر سود دنیوی، تلاش و هدف گرفتن تعالی انسان، اصل مجاهده و مبارزه با تبلی و بی‌تعهدی و بی‌عملی خود و همچنین امید به پیروزی به شرط تلاش و جهاد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۹/۹/۱۲).

ایشان پس از بیان بنیادهای نظری رفتار مسئولان و وظایف آنها به بیان برخی فضایل و رذایل اخلاقی در جهت رشد اخلاق فردی و اجتماعی پرداخته است. از جمله این فضایل خوش‌رویی است که مسئول جمهوری اسلامی باید با مردم، به‌ویژه مراجعان خود، به‌معنای حقیقی کلمه با خوش‌رویی برخورد کند. البته از منظر ایشان اخلاق اسلامی شامل همه خلقیات خوب است. صبر، علم، زهد، تقوا و غیر آن، همه اخلاق اسلامی است. اما خوش‌رویی یکی از برترین نمودهای اخلاق اسلامی است؛ زیرا در صورت بی‌اعتنایی یا تندى، ممکن است کسی از اصل دین و انقلاب زده شود.

آرمان‌طلبی، خداخواهی، خدمت‌رسانی، پایبندی به ارزش‌ها و قرب الهی و عبرت، رعایت تقوا و توکل بر خدا نیز فضایی هستند که باید کارگزاران داشته باشند. رعایت تقوا، اخلاق و ادب اسلامی در گفت‌وگوها و مباحثات از جمله مباحث مهمی است که نمایندگان محترم مجلس باید به آن توجه نمایند. ایشان به نمایندگان تأکید می‌کند که باید توجه داشته باشند که هر کار و گفتار آنها در جامعه منعکس می‌شود و تأثیر سیاسی و اخلاقی ویژه بر فضای کشور می‌گذارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۱/۳/۲۰).

ایشان همچنین در توصیه به کارگزاران نظام، با اشاره به تفاوت تأثیر گناه یک مسئول و گناه یک انسان معمولی، به اجتناب از رذایلی همچون توجه به زخارف دنیا، انحصارطلبی، طغیان و سرکشی، اشرافیگری، تجمل‌گرایی، افزون‌خواهی، قدرت‌طلبی و اسراف اشاره دارند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۷/۱۸).

۲. اخلاق معلمان و استادان

در منظومه فکری مقام معظم رهبری، بر الزامات اخلاقی نظام آموزش عالی تأکید فراوان شده است. ایشان با نگاهی جامع، حتی فراتر از نگاه ملی، در سطح بین‌المللی، مجموعه‌ای از رمزهای اخلاقی متناسب با ساختار حرفه‌ای آموزش عالی در ابعاد آموزشی، پژوهشی، فرهنگی و سیاسی را ناظر بر هویت فردی، سازمانی، ملی و بین‌المللی مطرح نظر قرار داده است. همچنین با تأکید بر استفاده از میراث معنوی و اخلاقی محیط علمی خودمان، به این نکته متذکر می‌شود که غربی‌ها برای اداره کشورهای جهان سوم برنامه‌ریزی کردند تا این کشورها با اخلاق، شیوه و سبک زندگی آنها تربیت شوند و رشد کنند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۴/۸/۲۰).

از این رو توجه به نقش بی‌بدیل معلم در عرصه آموزش عمومی و عالی و استفاده از ظرفیت این دو نهاد تعلیم و تربیت در مهیاسازی جوانان برای دستیابی به تمدن بالنده اسلامی، از نگاه تیزبین ناخدای انقلاب دور نمانده و به روش‌های گوناگون سعی در تبیین وظایف علمی و اخلاقی استادان و معلمان در روند تحول جامعه اسلامی داشته است. ایشان اعتماد به نفس شخصی و ملی، شاگردپرووری و دانشجوپرووری، پرکاری و خستگی‌ناپذیری، اجتناب از تنبلی، شجاعت علمی، اجتناب از تقلید، باور ملی و علمی، داشتن زبان تشویق به جای زبان یأس و دلسردی را ارتقادهنده هویت ملی و دینی و تلاش برای تربیت دینی دانسته است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۳/۲/۱۷؛ ۱۳۹۷/۳/۲۰). همچنین بر وابستگی اخلاق به آموزش و پرورش و اهمیت الگوسازی به‌مثابه اساسی‌ترین کار در آموزش و پرورش تأکید دارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۱/۲/۱۳).

هر معلم یک پرورنده - یعنی معلم اخلاق - هم هست... گاهی یک معلم سر کلاس... در زمینه خدانشناسی یک کلمه بر زبان‌اش جاری می‌شود که گاهی آن یک کلمه، بیش از یک کتاب در ذهن دانش‌آموز اثر می‌گذارد و باقی می‌ماند... معلم منبع الطبع، معلم صبور، معلم متدین، معلم متین، این خصوصیات و خصلت‌ها را با رفتار خود به دانش‌آموز خود منتقل می‌کند، ولو یک کلمه هم در این زمینه‌ها حرف نزنند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۶/۲/۱۷).

در نگرش رهبری، استاد دانشگاه نیز به همین شکل، با روش و منش - نه با درس اخلاق - می‌تواند این تأثیرات را در جوان امروز خلق کند. اینکه «استادان فرماندهان جنگ نرم‌اند» به این معناست. اگر آن جوان افسر جوان جنگ نرم است، استاد فرمانده اوست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۴/۴/۱۳).

۳. اخلاق پزشکان و پرستاران

توجه معظم‌له به مسائل اخلاقی در جمع جامعه پزشکان و پرستاران، حاکی از ضرورت توجه به اخلاق حرفه‌ای در میان این قشر است. مقام معظم رهبری خطاب به جامعه درمان و بهداشت کشور، با تأکید بر ارتباط فرهنگ و اخلاق و مسئله استقلال یک کشور، متذکر می‌شود: اگر یک ملت از لحاظ سیاسی تحت تأثیر قدرت‌های بزرگ نباشد، اما فرهنگ و اخلاق و عقاید و باورهای دشمنان و بیگانگان در میان این ملت رواج داشته باشد، این ملت نمی‌تواند ادعای استقلال کند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۶۸/۹/۱۵).

مقام معظم رهبری اخلاق پرستاری را مثل اخلاق پزشکی یک وظیفه می‌داند و خطاب به پرستاران می‌فرماید: اجر شما بسیار زیاد است، تکلیف شما هم بسیار سنگین است؛ چون بیمار انسانی یک ماشین نیست، یک مجموعه آهن و فولاد و پیچ و مهره نیست، فقط جسم نیست. روح انسان، احساسات انسان، عواطف انسان، به‌خصوص در هنگامی که مریض است، دردمند است، خیلی نیازمند لطف است، نیازمند نوازش است.

پرستار کار سختی را بر عهده دارد، اجر بزرگی را هم دارد؛ اما وظیفه سنگینی هم دارد. این تعادل میان وظیفه و پاداش، میان حق و تکلیف، یکی از ارکان بزرگ مفاهیم اسلامی و مبانی اسلامی است... حقیقتاً باید منشور اخلاقی پرستارها فراهم شود، میثاق پرستاری و معاهده پرستاری باید تعلیم داده شود و تدریس شود. پرستار عظمت کار خود را - که طبعاً این عظمت کار، ملازم با اهمیت شخصیت خود اوست - بداند؛ کار را آنچنان که شایسته است، انجام دهد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۹/۲/۱).

۴. اخلاق روحانیان

مقام معظم رهبری معتقد است: وظیفه و هدف روحانیان در تبلیغ، موعظه برای تزکیه مردم، تبیین معارف دینی و ارائه الگو به مردم با ذکر مصائب، برای کیفیت بخشیدن به حرکت در راه هدف‌های بزرگ است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۴/۲۰). وظیفه اساسی روحانیت هدایت مردم به سمت اهدافی است که قرآن کریم و نیز پیامبران در طول تاریخ نبوت، آنها را ترسیم کرده‌اند و وسیله آن، انذار و ترساندن است: «لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا» (فرقان: ۱)؛ «أَنْ نَّذِرَ قَوْمَكَ» (نوح: ۱)؛ «أَنْذَرَهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ» (مریم: ۳۹).

روحانیت در موضع کسی که می‌خواهد میراث فخیم علمای دین در طول این هزار سال را حفظ کند و هدایت مردم را استمرار دهد، باید به منقلب کردن دل‌ها، روشن کردن ذهن‌ها، تصحیح مسیرها و جهت‌گیری‌ها، خالص کردن عمل‌ها و تحول درونی مردم به یک مؤمن واقعی با اخلاق حقیقی اسلامی همت بگمارد. البته این تحول را باید اول از خود شروع کند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۶۹/۱۲/۲۲).

ایشان طلاب را به درس گرفتن از زندگی ائمه اطهار علیهم‌السلام و حفظ اخلاق اسلامی توصیه می‌کند. از غیبت کردن، افترا زدن، بددلی و دشمنی، ایجاد اختلاف، فتنه‌انگیزی، نقل اخبار دروغ یا نامعلوم و مغشوش کردن ذهن‌ها و دل‌ها نسبت به یکدیگر نهی می‌نماید و این کارها را دور از رویه ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌داند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۳/۶/۲۱). همچنین اساس کار روحانیان را اعراض از دنیا و دل نبستن به زخارف دنیا معرفی می‌نماید (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۹/۸/۲). همچنین تزکیه، لذت‌گریزی و ترک گناه را اساس توفیق در مستحبات و دعا و ذکر معرفی می‌کند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۷/۷/۱۹).

۵. اخلاق فراگیران دانش

مقام معظم رهبری معتقد است: علم به همراه دین و اخلاق برای بشریت مفید است و به‌طور قطع علم هر قدر هم پیشرفت کند، اگر از اخلاق و دین فاصله بگیرد، به حال بشریت مفید نخواهد بود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۵/۶/۲۵). ایشان بر تعلیم اندیشیدن و تعقل به جوان‌ها و نیز تعلیم اخلاق اسلامی، حلم، اجتناب از شتاب‌زدگی در کارها، اجتناب از تندخویی و اعمال خشونت، زبان لین داشتن، در زندگی روزمره، بنا را بر تأمل و تدبیر گذاشتن، جوانب را دیدن، و برخورد عاقلانه و منصفانه با امور داشتن تأکید دارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۷/۲/۲).

همچنین به این نکته متذکر می‌گردد که همانند حیطة علم، در زمینه معنویت و اخلاق هم باید آرمان‌گرا بود. محیط دانشگاه به سبب اینکه محیط جوان است، باید محیط پاکیزه‌ای باشد و خیال نکنند تنقید به دین و پایبندی به دین و اخلاق در دانشگاه لزومی ندارد و مطلوب نیست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۱/۵/۱۶).

از جمله ردائیل اخلاقی که ایشان جوانان را به اجتناب از آن توصیه می‌کند خودخواهی و غرور است که ام‌الفساد معرفی گردیده است. عامل ریشه‌کردن آن هم دعا و خاکساری در پیش خداوند با خواندن دعا و نافله و تذکر و توجه، حتی در

قالب زمانی یک ساعت از شبانه روز، انس با خدا و حضرت ولی عصر (عج) و انس با قرآن و تدبیر در آن و خودسازی و تربیت به واسطه آن است تا کورت و سیاهی و آلودگی روانی را برطرف کند. ایشان آلودگی و فساد روابط اجتماعی را موجب دور شدن انسان از فلاح و کمال می‌داند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۱۲/۱؛ ۱۳۷۶/۱۰/۳؛ ۱۳۸۷/۲/۱۴).

۶. اخلاق نظامیان

رهبر انقلاب با توجه به نقش نیروهای مسلح جمهوری اسلامی، به هدایت و راهنمایی آنان به منظور رشد و اعتلای اخلاقی و معنوی می‌پردازد تا متناسب با حوزه مأموریت و اهداف سازمانی خود، تکالیف و مسئولیت‌های خویش را انجام دهد. ایشان تفاوت ارتش جمهوری اسلامی با ارتش قدرت‌های استکباری را در برخورداری از مؤلفه اخلاق می‌داند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۸/۸/۸).

ایشان معتقد است: ارتش جمهوری اسلامی در حقیقت، یک پدیده جدید و متفاوت از ارتش گذشته است. یک هویت جمعی و ساختار جدید است که بر مبنای یک نوسازی به معنای درست کلمه بنا شده است.

ارتش جمهوری اسلامی در حقیقت یک پدیده جدید است. کسی گمان نکند که ارتش امروز تداوم ارتش گذشته است. این مجموعه و این هویت جمعی یک ساختار جدید است که بر مبنای یک نوسازی به معنای درست کلمه بنا شده است... هر کس که دین و اخلاق را بیشتر دارد، به لب و حقیقت جمهوری اسلامی نزدیک‌تر است... امروز... ارتش... سهم وافر از دین و اخلاق، روابط و عملکرد و ایمان دینی و احترام به مبانی اخلاقی را برده و یا در خود به وجود آورده و براساس آن، کار و تلاش کرده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۱/۲۷).

در مجموعه سپاه نیز تقوا و خدایارویی در انجام مسئولیت و تکالیف بندگی، عاملی است که از نگاه رهبری می‌تواند این نهاد را بر صراط مستقیم الهی حفظ کند. ایشان بر مراقبت دائم حرکات، اعمال، رفتار و گفتار تأکید و توصیه می‌کند که خود را رها نسازید (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۶/۲۶).

همچنین شاکر بودن به نعمت، اقرار به نعمت خدایی، اجتناب از غرور، حق‌محوری در زندگی شخصی و حرفه‌ای - نه شخص‌محوری - و برخورد کریمانه با دیگر افراد و سازمان نیروهای مسلح را مورد تأکید قرار می‌دهد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۰/۶/۲۶).

۷. اخلاق انتخاباتی

یکی از عرصه‌های حیات اجتماعی و سیاسی در جامعه اسلامی که باید ارزش‌های اخلاقی در آن رعایت شود، عرصه انتخابات است. افراد جامعه، چه به‌عنوان نامزد انتخاباتی، چه به‌عنوان رأی‌دهنده و چه به‌عنوان طرفدار و فعال ستادی یک نامزد انتخاباتی، محدود به بایسته‌ها و نبایسته‌های اخلاقی هستند که مقام معظم رهبری به‌عنوان راهبر نظام اسلامی به آنها توجه کرده است.

ایشان به دو طرف شرکت‌کننده در انتخابات و رقبا و طرفداران آنان توصیه می‌کنند که در برخورد با مباحث و مواضع رقیب، برخوردی بزرگوارانه نشان دهند و از رفتارهای ناشایست شهروند اسلامی پرهیز کنند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۶/۱۰/۱۹).

اجتناب از اهانت، تهمت، بدگویی و بداخلاقی، رعایت موازین اخلاقی، اجتناب از ایجاد کدورت و پرهیز از رفتارهای زشت از دیگر توصیه‌های ایشان در فرایند انتخابات است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۲/۳۱).

ایشان با اشاره به فرموده امام خمینی (ع) که «مجلس عصاره فضایل ملت است»، بر وجود فضایی همچون مجاهدت، عزت نفس، اعتمادبه نفس، امید، ایثار، توان ایستادگی در مقابل مشکلات در نمایندگان مردم تأکید دارند. ایشان به پرهیز از نسبت دادن اتهامات به رقیب، فریب مردم با شعارهای غیر واقع‌بینانه، رعایت ملاحظات اخلاقی در مناظرات و مصاحبه‌ها و همچنین پرهیز از هنجارشکنی توصیه کرده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۴۰۰/۳/۶).
 علی‌رغم وجود اختلافات سیاسی، ایشان تخریب ذهن مردم نسبت به یکدیگر را دارای اشکال می‌داند و همگان را به اتحاد، همدلی، وحدت و یکپارچگی در مقابل دشمن واحد فرامی‌خواند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۱/۱/۱۵).

۸. اخلاق اجتماعی و ملی

خلقیات ملی در چگونگی سرنوشت ملت‌ها تعیین‌کننده است و مقوله فرهنگ به لحاظ تأثیر آن در شکل‌گیری آینده ملت‌ها و سرنوشت کشورها با چیز دیگری قابل مقایسه نیست. به تعبیر رهبری، اگر خلقیات اسلامی در جامعه‌ای رواج پیدا کند، آن جامعه به گلستان تبدیل می‌شود (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۱/۱).

ایشان معتقد است: امروز اخلاقیات زیادی در کشورمان مورد نیاز است که باید به‌صورت اخلاق ملی دربیاید (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۷/۶/۲۵). باید با برنامه‌ریزی، این خلقیات عمومی و اجتماعی برای ملت ایجاد شود؛ مثل وجدان کاری و انضباط اجتماعی. خصوصیات برجسته ایمان، همان چیزی است که یک ملت را پیش می‌برد و او را قادر می‌سازد تا دنیای خود را بسازد؛ دنیایی که غرق در مادیت نیست و در آن اخلاق، شرف، معنویت، انصاف و عدالت وجود دارد؛ چیزی که در دنیای مادی موجود نیست (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۲/۳).

رهبری جوانان را به احراز آمادگی برای برافراشتن کاخ با عظمت تمدن اسلامی ترغیب می‌کند (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۵/۲۹). خلقیات اجتماعی را زمینه‌ساز پیشرفت به‌سوی تمدن اسلامی می‌داند و تبدیل خلقیات بد به خلقیات خوب و مؤثر را یک تکلیف به حساب می‌آورد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۹/۷).

ایشان همواره بر ترویج خلقیات اجتماعی با استفاده از زمینه‌ها و ظرفیت‌های قانونی در جامعه و انتخاب درست شخصیت‌ها و نهادهای متصدی این امر تأکید کرده است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۳/۹/۱۹).

خلقیاتی که رواج آنها در جامعه ضرورت دارد و می‌تواند جامعه را به مدینه فاضله تبدیل کند عبارت است از اینکه مردم اهل صبر و استقامت شوند، اهل توکل، تواضع و حلم باشند، نسبت به جامعه احساس مسئولیت کنند و در جامعه قناعت وجود داشته باشد. همچنین مواردی همچون انضباط اجتماعی، وجدان کاری، نظم و برنامه‌ریزی، ادب اجتماعی، توجه به خانواده، رعایت حقوق دیگران، کرامت انسان، اعتمادبه نفس ملی، شجاعت شخصی و ملی، قناعت، امانت‌داری، درستکاری، زیبایی‌طلبی، و نفی مصرف‌زدگی از سوی ایشان مورد توجه قرار گرفته است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۳/۹/۱۱).

۲-۳. مناسبات نظام اخلاقی و سبک زندگی

علم اخلاق دانش چگونگی زیستن است. اگر هدایت، سامان‌دهی و تحول آدمیان در سه بعد «بینش»، «ارزش» و «کنش» باشد، لایه آشکار هویت یک جامعه، کنش‌ها و سبک زندگی آن است. در یک جامعه متعالی، میان سبک زندگی در عرصه‌های مختلف با باورها و ارزش‌های آن، ارتباطی وثیق و معنادار است.

مقام معظم رهبری سبک زندگی، رفتار اجتماعی و شیوه زیستن را بعد مهمی از ابعاد پیشرفت برشمرد، معتقد است: حتی اگر اعتقادی به معنویت و رستگاری معنوی نداشته باشیم، باز هم پرداختن به مسئله سبک زندگی و برخورداری جامعه از امنیت روانی و اخلاقی، اهمیتی بسزا و اساسی دارد (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

ایشان به ضرورت تحقق تمدن نوین اسلامی، به‌عنوان نقطه هدف انقلاب اسلامی اشاره داشته و دو بخش ابزاری و اصلی تمدن را معرفی کرده است. بخش ابزاری تمدن شامل مواردی همچون پیشرفت علمی، صنعتی، سیاسی، اقتصادی، و اقتدار نظامی و سیاسی است؛ اما بخش اصلی تمدن همان سبک زندگی است که متن زندگی انسان را شامل می‌شود.

رهبری سبک زندگی را در موضوعاتی همچون نوع مسکن، لباس، الگوی مصرف، مسئله خانواده، تفریحات، کسب‌وکار، رفتار اجتماعی، آموزش و پرورش، و سایر حوزه‌های اجتماعی مطرح کرده است. مسئله خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن و لباس، الگوی مصرف، نوع خوراک و آشپزی، تفریحات، مسئله خط و زبان، مسئله کسب‌وکار، رفتار در محل کار، دانشگاه و مدرسه، در فعالیت سیاسی، ورزش و رسانه، رفتار با پدر و مادر، همسر، فرزند، رئیس، مرئوس، رفتار با پلیس و مأمور دولت، سفرهای ما، نظافت و طهارت ما، رفتار با دوست و دشمن و بیگانه، اینها بخش‌های اصلی تمدن است که متن زندگی انسان است (بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

نتیجه‌گیری

اخلاق در منظومه فکری مقام معظم رهبری صرفاً یک فضیلت فردی و ابزاری برای ارتقای معنویت نیست، بلکه مفهومی جامع و چندلایه است که تعالی جامعه و هدایت آن به سعادت را به همراه دارد. در این نگاه، اخلاق یکی از ارکان اصلی نظام فرهنگی اسلام و محوری‌ترین مسئله در تمدن نوین اسلامی است.

اخلاق به‌مثابه یکی از ابزارهای تحقق عدالت اجتماعی، زیربنای تحول عمیق در ابعاد فردی، اجتماعی و حکومتی جامعه است. ایشان معتقد است: بدون اخلاق، جامعه نمی‌تواند به پیشرفت مطلوب دست یابد، حتی اگر در سایر حوزه‌ها به موفقیت‌های قابل توجهی دست یابد. عدالت اجتماعی و معنویت، دو روی یک سکه‌اند که بدون اخلاق قابل تحقق نیستند. اخلاق به‌عنوان یک الزام اجتماعی، زمینه‌ساز تحقق عدالت در جامعه است.

پرداختن به نظام اخلاقی در منظر ایشان مبین ضرورت توجه به این مسئله در ابعاد فردی، اجتماعی، ملی، سیاسی، فرهنگی و غیر آن است. همچنین مبانی عملی و کاربردی نظام اخلاقی مطرح در منظومه فکری ایشان در کنار توجه به مبانی نظری، در تعیین راهبردهای دستیابی به الگوی پیشرفت جامعه اسلامی راهگشاست و زیربنایی برای ساختارهای کلان جامعه، مانند

سیاست، فرهنگ، و اقتصاد محسوب می‌شود. مهم‌ترین اصل مطرح در نظام اخلاقی معظم^{له} با توجه به آموزه‌ها و مبانی معرفتی دین اسلام، تهذیب و تزکیه نفوس است که مهم‌ترین هدف بعثت انبیا و در یک کلمه، «حکومت دینی» است.

مقام معظم رهبری با تفکیک اخلاق در حوزه‌های گوناگون، مبانی عملی نظام اخلاقی را برای هر سطح جامعه تعریف می‌کنند. در حوزه فردی، تزکیه نفس و فضایل اخلاقی، مانند صبر، تواضع و تقوا؛ در حوزه اجتماعی، مفاهیمی همچون عدالت، تعاون و ایثار؛ و در سطح حکومتی، حاکمیت مبتنی بر عدالت، صداقت و خدمت به مردم از مبانی اصلی این نظام است. ایشان، به‌ویژه به اخلاق حرفه‌ای، مانند اخلاق حاکمان، معلمان، پزشکان و حتی اخلاق اجتماعی و ملی توجه دارد و معتقد است: اخلاق باید در تمام ابعاد زندگی جاری شود. ایشان تأکید دارد که اخلاق زمامداران و نخبگان نقشی کلیدی در استحکام اخلاق عمومی جامعه ایفا می‌کند.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نظام اخلاقی مد نظر مقام معظم رهبری به سبب جامعیت و انعطاف‌پذیری، قابلیت انطباق با نیازهای جامعه نوین اسلامی را دارد و می‌تواند به مثابه الگویی کارآمد در ابعاد گوناگون مورد استفاده قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده، این نظام با مکاتب اخلاقی دیگر به صورت تطبیقی مقایسه گردد تا ظرفیت‌های آن در سطح جهانی نیز معلوم شود.

منابع

قرآن کریم.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر.

اسلامی، محمدتقی (۱۳۹۶). ماهیت و مزایای اخلاق اسلامی کاربردی با تأکید بر اندیشه آیت‌الله جوادی آملی. /خلاق و حیانی، ۷(۲)، ۳۲-۷.

اعرافی، علیرضا (۱۳۹۱). فقه تربیتی؛ مبانی و پیش‌فرض‌ها. قم: مؤسسه فرهنگی اشراق و عرفان.

انتشارات انقلاب اسلامی (۱۳۹۸). مقالاتی از اندیشنامه انقلاب اسلامی. تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی.

بیانات رهبر معظم انقلاب، در: Leader.ir و Khamenei.ir.

تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۳۷). غرر الحکم و درر الکلم. تهران: محمدعلی انصاری قمی.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵). مبادی اخلاق در قرآن. قم: اسراء.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح. بیروت: دار العلم.

حسینی زبیدی، محمدمرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس. بیروت: دار الفکر.

خانمحمدی، هادی و خاشعی، وحید (۱۳۹۵). واکاوی ارزش‌های اخلاق حرفه‌ای (منشور اخلاق کار) مبتنی بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری مد ظله

العالی. مطالعات راهبردی بسیج، ۱۹(۷۰)، ۵-۳۵.

خوانساری، جمال‌الدین (۱۳۶۶). شرح غرر الحکم و درر الکلم. تهران: دانشگاه تهران.

زنجانی، میرزاابوطالب (۱۳۷۵). کیمیای سعادت؛ ترجمه طهارة الاعراق ابن مسکویه رازی. تهران: میراث مکتوب.

فرامرزی قراملیکی، احد (۱۳۸۸). درآمدی بر اخلاق حرفه‌ای. تهران: سرمد.

فرانکنا، ویلیام کی (۱۳۸۱). فلسفه اخلاق. ترجمه ان شاءالله رحمتی. قم: حکمت.

فلاح، محمدجواد (۱۴۰۲). چستی اخلاق کاربردی اسلامی؛ موضوع، روش و هدف. /خلاق و حیانی، ۴(۲۹)، ۱۱۵-۱۴۸.

فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۸۴). المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء. قم: حسینین.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مدرسی، محمدرضا (۱۳۹۷). فلسفه اخلاق، تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). فلسفه اخلاق. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۴). نقد و بررسی مکاتب اخلاقی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۸). آشنایی با علوم اسلامی؛ حکمت عملی. تهران: صدرا.

نراقی، ملامهدی (بی‌تا). جامع السعادات. بیروت: اعلمی.